

MIT OCW 18.03, Ders 4

Bu derste diferansiyel denklemlerde “degisken degistirme” teknigini gorecegiz. Onceki derslerde iki turlu ODE cozme yontemi gorduk. Birinde degiskenleri ayirabiliyorduk, digeri lineer denklemler idi. Isin ilginç tarafı o tur denklemler ve gosterilen cozumler her zaman isleyen yegane “genel” yaklasimlardir. Digerler ODE’ler? Diger tur denklemlerde degiskenin yerine bir baskasini gecirerek onu kesinlikle cozebildigimiz bir forma indirgemeye ugrasiriz.

Ilk gorecegimiz degistirme teknigi olckeleme (scaling) olacak.

Olckeleme, denklemin kullandigi kordinat sisteminde eksenleri (birini, ya da hepsini) uzatip, kisaltmak anlamina gelir.

Diyelim ki $y' = f(x, y)$ formulumuz var. Yeni kordinat soyle olsun

$$x_1 = \frac{x}{a}$$

$$y_1 = \frac{y}{a}$$

a, b sabit degerler. Boylece x, y kordinatlarini olckelemis olduk.

Niye kordinat sistemini degistirmek isteriz? 1. Belki olcumlerin birimini degistirmek istiyoruzdur (fizikte buna ihtiyac oluyor mesela). 2. Bazen degiskenleri boyutsuz yapmak istiyor olabiliriz -kg, cm birimler olmadan-, yani degistirdigimiz seyi hic bir birime sahip olmayacak hale getirmek, sadece pur sayi yapmak. Fizikte birimlerle bogusmanin dertleri malum. 3. Ya da ODE’deki sabit sayisini azaltmak ya da sabitleri basitlestirmek icin bu yapilabilir.

Bir ornek gorelim. Bu ornek cok yuksek derecelerde kullanılan soguma kanunudur.

$$\frac{dT}{dt} = k(M^4 - T^4)$$

T: ic sicaklik

M: sabit

Tekrarlayalim, bu kanun cok buyuk sicaklik farklarinda kullanilir, cunku o seviyelerde Newton’un Soguma Kanunu islemiyor.

Ilk degisimi yapalim, bu bir olckeleme operasyonu olsun. T ve M ’nin arasinda

bir baglanti kuralim. Yeni degisken T_1 olsun ve soyle tanimlansin

$$T_1 = \frac{T}{M}$$

T degiskeni sicaklik belirttigi icin, celcius, fahrenheit gibi bir birime sahipti, M ayni sekilde. Ustteki bolumu yapinca sonuc birimsiz bir hale gelecektir. Peki denklemdeki degiskeni nasil degistirecegim?

Y yerine gecirecegimiz degisken T olduguna gore, o formda bir formül kullanirsak daha iyi olur. Yani

$$T = T_1 M$$

ODE bu formule gore tekrar duzenlenirse

$$M \frac{dT_1}{dt} = k M^4 (1 - T_1^4)$$

$$\frac{dT_1}{dt} = k_1 (1 - T_1^4)$$

$k M^3 = k_1$ dedik, yani yeni bir sabit yaratmis olduk, bu teknige “sabitleri toparlama (lumping)” adi veriliyor.

Ne degistirmis, iletirmis olduk? Denklemin sag tarafi birimsiz hale geldi (T_1 birimsiz). Sol tarafta tek birim zamanin tersi, yani $zaman^{-1}$, $1/zaman$. Birimler azaldi. Ayrica artik denklemde bir tane daha az sabit var, daha temiz duruyor.

iki tur yerine gecirme (substitution) yontemi vardir. Biri direk yontem, yeni bir degisken getirilir, bu degisken eskilerin bir tur kombinasyonudur, onceki ornekte $T_1 = T/M$. Oteki tersine cevirme (inverse), bu yontemde eski bir degisken eski ve yeni olanlari bir tur kombinasyonu olur, mesela $T = M T_1$.

Bu farklilik Calculus dersinde gormussunuzdur, hatirlatmak gerekirse, tipik olarak su integrali cozmek gerekince

$$\int x \sqrt{1 - x^2} dx$$

Yerine gecirmek icin $u = 1 - x^2$ kullanilir, boylece dx du gecisi yapilabilir, vs. Bu direk yontemin bir ornegi olurdu. Eger su olsaydi

$$\int \sqrt{1 - x^2} dx$$

ki $x = \sin(u)$ kullanmak daha iyi olurdu. Bu da tersten yontemin bir ornegi.

Ornek

Direk Yerine Gecirme

$$y' = p(x)y + q(x)y^n, \quad n \neq 0, 1$$

Bu denkleme Bernoulli Denklemi denir.

Denklemi y^n 'e bolelim.

$$\frac{y'}{y^n} = p(x)\frac{1}{y^{n-1}} + q(x)$$

Bunu bir lineer denkleme cevirebiliriz, nasil? Yerine gecirme icin v diye yeni bir degisken kurgulayalim:

$$v = \frac{1}{y^{n-1}} = y^{1-n}$$

Turevi alalim

$$v' = (1-n)\frac{1}{y^n}y'$$

Goruyoruz ki v' ustte belirtilen $\frac{y'}{y^n}$ ile ayni (bir sabit orani haric). O zaman denklemimizin yeni hali nedir?

$$\frac{v'}{1-n} = p(x)v + q(x)$$

ki bu denklem lineer bir denklemdir. Hala standart formda degil ama o degisimi hemen yapabiliriz.

Ornek

$$y' = \frac{y}{x} - y^2$$

Bernoulli Denklemi

$$\frac{y'}{y^2} = \frac{1}{x}\frac{1}{y} - 1$$

$$v = \frac{1}{y}, v' = \frac{-1}{y^2}y'$$

$$-v' = \frac{v}{x} - 1$$

Standart form

$$v' + \frac{v}{x} = 1$$

Entegre edici faktor, $e^{\ln(x)} = x$

$$xv' + v = x$$

$$(xv)' = x$$

$$xv = \frac{1}{2}x^2 + C$$

$$v = \frac{1}{2}x + \frac{c}{x}$$

Isimiz bitti mi? Hayir. Sonucu y olarak almamız lazim.

$$v = \frac{1}{2}x + \frac{c}{x} = \frac{x^2 + 2c}{2x}$$

$v = 1/y$ olduguna gore

$$y = \frac{2x}{x^2 + 2c_1}$$

Tersine Cevirme Teknigi Ornegi

Homojen ODE

Homojen kelimesinin bir anlami ODE baglaminda esitligin saginda 0 oldugu durumdur, fakat simdi kullanılacak anlami degisik; buradaki anlami su formdaki bir denklem demek

$$y' = F(y/x)$$

Yani esitligin sag tarafinda ne zaman bir degisken gorursek, o degiskenin y/x “turunde” formunda oldugu turden bir denklem (turunde derken ne demek istedigimizi birazdan anlatacagiz). Bazen bu bolum form bariz olarak gozukmeyebilir, mesela

$$y' = \frac{x^2y}{x^3 + y^3}$$

Fakat bu denklem homojendir, eger bolumun ustunu ve altini x^3 'e bolursek

$$\frac{y/x}{1 + (y/x)^3}$$

Goruldugu gibi bu denklem homojen. Peki su denklem?

$$xy' = \sqrt{x^2 + y^2}$$

Bu da homojen. Iki tarafı da x 'e bolelim, ve x 'i $\sqrt{\cdot}$ icine tasirken onu x^2 yapmayı unutmayalım. Boylece

$$y' = \sqrt{1 + (y/x)^2}$$

Simdi turunde kelimesine geelim: y/x durumunun bir diger ifade edilis tarzı sudur: Homojen ODE'ler buyutme, odaklanma (zoom) operasyonu sonrasi degismezler (invariant under zoom). Yani sanki kordinat sistemine zoom yaptigimizi, ufak bir noktayı buyuttugumuzu farzedelim, eksen degisimi soyle,

$$x = ax_1$$

$$y = ay_1$$

Bu degisim sonrasi homojen denklemde hicbir degisiklik olmaz.

Homojen ODE'leri nasıl cozeriz?

$$y' = F(y/x)$$

Degisken degistirme nasıl yaparız? Soyle $z = y/x$. Fakat direk degil tersten degistirme yontemini kullanırız, direk kullansaydik z' hesaplamak gerekcekti, fakat orada Bolum Kanunu vs. derken isler sarpa saracakti. Daha basit olan tersten olan yontemi kullanmaktır. $y = zx$. Niye boyle? Bu iyi bir kulaga kupe kuralidir: Aradigimiz sey nedir? y' dir. O zaman y' yi degistirmeye ugrasmaliyiz.

$$y = zx$$

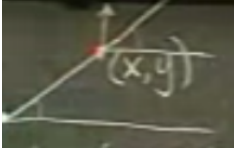
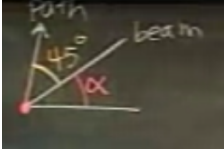
$$y' = z'x + z = F(z)$$

$$x - \frac{dz}{dx} = F(z) - z$$

Goruyoruz ki degiskenler ayrilmis durumda. Entegral alarak gerisini halled-

eriz. Tabii z 'yi bulduktan sonra yerine koyarak y 'ye erismeyi unutmayalım.

Problem

Denizde bir isik kulesi (lighthouse) var, ve kuledeki kisi isigi (beam) cevresinde istedigini yere yoneltebiliyor. Denizde bu isiga yakalanmamak isteyen bir tekne var. Kule tekneye isigi yoneltince, tekne ona 45 derece aciyla baska bir yere gitmeye calisiyor. Ardindan kule hemen onu tekrar izliyor. Bu boyle devam ediyor. Soru: Geminin takip edecegi yol (path) nedir? x, y teknenin yerini temsil etmektedir, α , isigin x eksenini ile olan acisidir.

$$\tan(\alpha) = \frac{y}{x}$$

$$y' = \tan(\alpha + 45) = \frac{\tan(\alpha) + \tan(45)}{1 - \tan(\alpha)\tan(45)}$$

$$y' = \frac{y/x + 1}{1 - y/x} = \frac{y + x}{x - y}$$

Bolumun hem ustunu hem altini x ile carpiyoruz, form daha guzel gozukuyor. Ama ondan onceki formda, icinde y/x olan form, zaten denklemin homojen oldugunu belli ediyordu.

$$z = y/x$$

$$y' = z'x + z$$

$$z'x + z = \frac{z + 1}{1 - z}$$

Degiskenleri ayirmak istiyoruz, o zaman z 'leri gruplayip bir tarafa atalim.

$$x \frac{dz}{dx} = \frac{z + 1}{1 - z} - z = \frac{1 + z^2}{1 - z}$$

$$\frac{1-z}{1+z^2}dz = \frac{dx}{x}$$

$$\frac{1}{1+z^2} - \frac{z}{1+z^2}dz = \frac{dx}{x}$$

İki tarafın entegralini alalım

$$\tan^{-1}z - \frac{1}{2}\ln(1+z^2) = \ln(x) + c$$

$$\tan^{-1}z = \ln(1+z^2)^{1/2} + \ln(x) + c$$

$$\tan^{-1}z = \ln\sqrt{1+z^2} + \ln(x) + c$$

$$\tan^{-1}(y/x) = \ln(\sqrt{1+(y/x)^2}) + \ln(x) + c$$

$$\tan^{-1}(y/x) = \ln(x\sqrt{1+(y/x)^2}) + c$$

$$\tan^{-1}(y/x) = \ln(\sqrt{x^2+y^2}) + c$$

Ustteki form kutupsal (polar) koordinatların formuna benziyor. Hakikaten:

$$\theta = \ln(r) + C$$

$$r = C_1 e^\theta$$

Ekler

Alttakiler İngilizce ders notlarından aktarılıyor:

Bir “linear ODE”, “standart forma” çevrilebilen bir denklemdir.

$$r(t)x' + p(t)x = q(t)$$

$r(t)$ ve $p(t)$ katsayıdır (coefficient). Denklemin sol tarafı “sistemi” temsil etmektedir, sağ tarafı ise, bir anlamda, bir girdi (input) sinyalini temsil etmektedir. Bu denklemin çözümü olan $x(t)$ ise sistemin cevabıdır, ya da çıktı (output) sinyalidir.

Bu denklemin tamamını $r(t)$ 'ye bölersek indirgenmiş standart formu elde ederiz.

$$x' + p(t)x = q(t)$$

Bu denklemin sağ tarafındaki $q(t)$ eğer sıfır sinyali (null signal) ise, yani

$q(t) = 0$ degerindeyse, bu denkleme homojen denir. Bunun sezgisel tercumesi sistemin izole bir halde evrildiği / degistigi / donustugu bir durumdur: banka orneginde hic para yatirilmadigi, ve cekilmedigi, RC (devre) orneginde ise devrede pil, enerji olmadigi, voltaj saglanmadigi bir duruma tekabul eder.

Homojen lineer denklem

$$x' + p(t)x = 0 \quad (1)$$

ayirilabilir (seperable) bir denklemdir. Once ayir:

$$dx/x = -p(t)dt$$

Entegre et

$$\ln|x| = - \int p(t)dt + c$$

Ustellestir (exponentiate)

$$|x| = e^c e^{- \int p(t)dt}$$

Tam (absolute) degeri elimine et ve kayip cozumu tekrar iceri sok

$$x = C e^{- \int p(t)dt}$$

Eger $p(t) = 2t$ olsaydi ustteki basamaklar soyle olacakti

$$x' + 2tx = 0$$

$$dx/x = -2tdt$$

$$\ln|x| = -t^2 + c$$

$$|x| = e^c e^{-t^2}$$

$$x = C e^{-t^2}$$

Dikkat edin, ornekte k 'nin belli bir anti-turevini kullandik, yani kt . Bu entegralin “gorulmeyen” sabiti ilerideki basamaklarda ortaya cikan C tarafından halledildi.

Yani (1)'in genel cozumu Cx_h formundadir, ki x_h sifir olmayan herhangi bir cozumdur.

$$x_h = e^{- \int p(t)dt}, \quad x = Cx_h$$

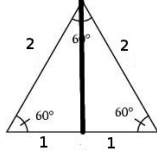

İleride genel durumun bir cebirsel numara ile çözülebildiğini ve iki entegrasyon içeren bir dizi (sequence) ortaya çıkardığını göreceğiz.

Bir diferansiyel denklemin genel çözümü hem homojen hem homojen olmayan (inhomogeneous) denklemleri tatmin etmelidir. Homojenliğin sıfıra eşitlik olduğunu söylemistik, eğer homojen olmayan denklem için bir çözüm bulursak, homojen çözümü onun üzerine eklersek elde ettiğimiz hala bir çözümdür çünkü bu ekleme sıfır eklemek ile eşanlamlıdır, yani hiç bir değişiklik yaratmaz. Bu homojen denklemin resme hiçbir getiri sağlamadığı anlamına gelmez, denklemin homojen bölümü arka planda temsil edilen fiziksel vs. olayını anlamamızı sağlar.

Yani: Bir çözüm homojen ve homojen olmayan çözümlerin eklenmesi ile ortaya çıkarılabilir, ve bu çözümün içinde bilinmeyen bazı sabitler olacaktır. Böyle bir çözüme diferansiyel denklemin “genel çözümü (general solution)” denir. Daha sonra sınır şartları devreye sokularak o sabitlerin değerlerinin ne olduğu ortaya çıkarılır.

Not: Kolay Sin ve Cos Hesabı

45, 30, 60 gibi belli bazı açılar için cabuk sin ve cos hesabı şöyle yapılabilir. 30 için üstteki gibi eşit kenarlı üçgen düşünülür, bu üçgenin ortasından bir çizgi çekilir, ve üstte 30 derece, yani $\pi/6$, sağda 60 derece yani $\pi/3$ kalır. Çekilen çizginin boyu $\sqrt{2^2 - 1^2} = \sqrt{3}$. Buna göre $\sin(30)$ nedir? Karşı bölü hipotenüs $= 1/2$. $\cos(30)$ aynı üçgene göre $\sqrt{3}/2$ olur.